

Sumari

Introducció	7
La Academia, establiment tipogràfic d'Evarist Ullastres.....	15
Els homes de La Academia	29
El món laboral dels tipògrafs	103
Les societats dels obrers tipogràfics de Barcelona.....	123
Presència pública dels homes de La Academia.....	143
L'aportació teòrica del nucli àcrata de La Academia	159
Maçoneria, lliure pensament i qüestió social.....	177
Els àcrates de La Academia: forjadors de l'acratisme societari del segle XIX, precursors de l'anarcosindicalisme del segle XX....	185
Cronologia (1878-1892)	191
Fonts i bibliografia.....	199
Sigles i acrònims.....	213

Introducció

Vaig començar a interessar-me pels tipògrafs de La Academia fa ja molt temps, arran del meu estudi sobre un dels seus homes més destacats: Josep Lluнас i Pujals.¹ Han passat molts anys des que vaig publicar la meva aproximació a la seva biografia, en la qual vaig deixar pendents diversos aspectes de la semblança d'un personatge tan polièdric. Afortunadament, Jordi Martí i Font ha omplert aquests buits amb la recent presentació de la seva excel·lent tesi doctoral.² D'aquí rau el meu interès per estudiar el món dels treballadors de la impremta d'aquella època i, més concretament, d'aquest grup de tipògrafs àcrates de La Academia que foren tan influents en el moviment obrer de l'últim quart del segle xx. A la bibliografia consultada per tal de realitzar la biografia d'en Lluнас, pràcticament tots els autors ressaltaven el destacat paper que hi havia jugat aquest establiment tipogràfic com a nucli central de l'anarquisme català. Tanmateix, freqüentment es reclamava la necessitat d'un estudi específic sobre La Academia i els seus tipògrafs. Dissent anys després, però, només disposem d'un article de Marcel Taló Martí (2016), un molt bon treball introductori a l'estudi de La Academia, encara que no deixi de ser sorprenent que l'autor el presenti com un exemple de "la centralidad del pensamiento radical-democrático republicano en las izquierdas obreras y populares".³ Un

1. Manuel VICENTE IZQUIERDO: *Josep Lluнас i Pujals (1852-1905). La Tramontana i el lliure pensament radical català*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs, 1999.

2. Jordi MARTÍ I FONT: *Josep Lluнас i Pujals, literatura obrerista i la construcció de l'anarquia en Català*. Tesi doctoral. Universitat Rovira i Virgili. Tarragona, 2015.

3. Marcel TALÓ MARTÍ: "Más que una impremta: el taller tipográfico La Academia (1878-1892) y la cultura republicana", a *Espacio, Tiempo y Forma*, número 28, Madrid, 2016.

cop evidenciat que no existia cap treball en profunditat que respongués a aquesta demanda historiogràfica, em vaig proposar fer una recerca que donés resposta a aquest buit historiogràfic que, en el seu moment, havia estat intensament reclamada pels principals estudiosos de la història de l'anarquisme.

Els propòsits fonamentals d'aquest treball són, per tant, explicar i posar de manifest la importància d'aquest grup de tipògrafs de La Academia en el moviment societari i anarquista de l'època, apropar el lector al món laboral dels tipògrafs i evidenciar que no és possible interpretar l'anarcosindicalisme del segle xx sense considerar el paper precursor que va tenir l'acratisme societari que va concebre aquest grup de treballadors de la impremta.

Aquest llibre recolza en la consulta d'una àmplia bibliografia, fruit del treball previ de múltiples historiadors dels moviments socials, i, fonamentalment, en la vasta documentació que hem pogut examinar als diferents arxius visitats. Han estat de consulta obligada els diferents treballs ja clàssics de Max Nettlau, José Álvarez Junco, Josep Termes i Pere Gabriel, però també els de Diego Abad de Santillán, Vladimiro Muñoz i Francisco Olaya sobre la història general del moviment anarquista;⁴ de Francisco Madrid, sobre la premsa anarquista;⁵ de Pere Sánchez, sobre el moviment lliurepensador i la maçoneria;⁶ d'Antoni Dalmau, sobre els anys del terrorisme,⁷ i d'Eliseu Trenc i Pilar Vélez, sobre el món de les arts gràfiques.⁸ També han estat útils les aportacions d'època d'Anselmo Lorenzo, Juan José Morato, Manuel

4. Diego ABAD DE SANTILLÁN: *Historia del movimiento obrero español*. Madrid: Zyx, 1967; Vladimiro MUÑOZ: *Antología ácrata española*. Barcelona: Grijalbo, 1974; Francisco OLAYA MORALES: *Historia del movimiento obrero español (siglo XIX)*. Móstoles: Madre Tierra, 1994.

5. Francisco MADRID SANTOS: *La prensa anarquista y anarcosindicalista en España desde la I Internacional hasta el final de la Guerra Civil*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona. 1989.

6. Pere SÁNCHEZ I FERRÉ: *La maçoneria a Catalunya, 1868-1936*. Barcelona: Edicions 62, 1990.

7. Antoni DALMAU: *El Procés de Montjuïc. Barcelona al final del segle XIX*. Barcelona: Base, 2010.

8. Eliseu TRENÇ BALLESTER: *Les arts gràfiques de l'època modernista a Barcelona*. Barcelona: Gremi d'Indústries Gràfiques de Barcelona. 1977; Pilar VÉLEZ (ed.): *L'exaltació del llibre al Vuit-cents. Art, indústria i consum a Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2008.

Buenacasa i Manuel Raventós.⁹ També els treballs sobre la professió dels tipògrafs de Juan José Morato i José Famades,¹⁰ així com els diccionaris biogràfics de l'anarquisme i del moviment obrer coordinats per Maria Teresa Martínez de Sas i Pelai Pagès i Miguel Íñiguez,¹¹ que aporten referències fonamentals per tal de resseguir la biografia dels homes de La Academia.

El curs de la investigació deu molt als fons documentals de la Biblioteca Pública Arús, de l'Arxiu i de l'Hemeroteca Municipal de Barcelona, que atresoren indispensables col·leccions de premsa que han estat de consulta obligatòria per portar a bon terme aquesta recerca. A les seves dependències hem pogut consultar, entre altra molta documentació, els distints butlletins que van publicar les diverses societats d'obres tipogràfics que van editar i redactar els àcrates de La Academia, així com les capçaleres fonamentals de l'anarquisme de l'època, com per exemple *La Tramontana*, *Acracia* i *El Productor*. El fons Max Nettelau de l'Institut Internationaal voor Sociale Geschiedenis d'Amsterdam també ha estat determinant, donat que hem pogut llegir de primera mà el manuscrit que Eudald Canibell va enviar a l'historiador austríac sobre les biografies d'Anselmo Lorenzo, Josep Llunas, Antoni Pellicer i Rafael Farga Pellicer, i que després aquest va utilitzar a bastament en els seus treballs sobre l'anarquisme hispànic. Per documentar els aspectes més professionals del món de les arts gràfiques i de la tipografia han estat molt útils els fons bibliogràfics di-

9. Anselmo LORENZO: *El proletariado militante: Memorias de un internacional. Primer periodo de la Asociación Internacional de Trabajadores en España*. Vol. I. Barcelona: A. López [s.a.] i *El proletariado militante: Memorias de un internacional*. Vol. II. Barcelona: Imp. Salvat Duch y Ferré, 1923; Juan José MORATO: *Líderes del movimiento obrero español (1868-1921)*. Madrid: Cuadernos para el Diálogo, 1972; Manuel BUENACASA: *El movimiento obrero español. Figuras ejemplares que conocí (1886-1926)*. Barcelona: Impr. Costa, 1928; Manuel REVENTÓS: *Els moviments socials a Barcelona en el segle XIX*. Barcelona: La Revista, 1925.

10. Juan José MORATO: *Guía práctica del compositor tipográfico*. Madrid: Hernando y C^a, 1899; José FAMADES VILLAMUR: *Manual de la tipografía española*. Barcelona: Tipografía de los Sucesores de N. Ramírez y C^a, 1882.

11. Maria Teresa MARTÍNEZ DE SAS i Pelai PAGÈS I BLANCH (COORDS.): *Diccionari biogràfic del moviment obrer als Països Catalans*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2000; Miguel ÍÑIGUEZ: *Enciclopedia histórica del anarquismo español*. Vitòria: Asociación Isaac Puentes, 2008.

positats a la Biblioteca de Catalunya i al Centre de Documentació del Museu del Disseny de Barcelona. En aquest últim, a més, hem pogut consultar l'abundós fons documental d'Eudald Canibell, encara sense catalogar, que ens ha aportat puntualitzacions interessants sobre les biografies dels homes de La Academia i alguna sorpresa substancial, com la circular del gener de 1881 en la qual el Consejo Ejecutivo de la Federación Local barcelonesa comunica a totes les Secciones les raons que havien motivat l'expulsió d'Anselmo Lorenzo i la resta dels membres de la Comisión Federal.

Eudald Canibell és, sens dubte, la principal font d'informació del que avui dia sabem de La Academia i de la biografia dels seus treballadors. Buenacasa, Reventós, Morato, Nettleau i tants d'altres historiadors s'han nodrit directament o indirectament de la seva experiència i de la seva memòria. Gràcies al seu testimoni hem pogut arribar a un cens de vint-i-cinc tipògrafs que en algun moment van treballar a La Academia. Per això ha estat d'inestimable ajut la lectura sistemàtica de la *Revista Gráfica* (1900-1928), que publicava l'Instituto Catalán de las Artes del Libro i en la qual Canibell escrivia les notes necrològiques dels tipògrafs que anaven faltant.

Pel que fa a l'estructura del llibre, com tot seguit es veurà, hem optat per una organització temàtica, abordant en cada capítol un dels variats àmbits en els quals actuaren els membres del grup de La Academia. En primer lloc, amb les disperses dades que hem pogut recollir, s'ha fet una breu aproximació a la història d'aquest taller tipogràfic durant els anys en què va estar operatiu, des de la fundació en 1878 fins al seu tancament en 1892, ressaltant especialment les obres de tota mena que es van imprimir i, fins i tot, editar, en aquesta històrica impremta. Cal destacar que de les seves màquines van sortir publicacions representatives de tots els àmbits de l'oposició progressista a la Restauració. *El Diari Català*, *La Luz*, *El Federalista*, *La Tramontana*, *Acracia* i *El Productor* en són un bon exemple. Així com llibres tan emblemàtics com *Garibaldi: historia liberal del siglo XIX*, obra redactada col·lectivament per diferents membres del grup i dirigida per

Rafael Farga Pellicer, regent de La Academia; *Pi y Margall y la política contemporánea*, d'Enrique Vera y González; el *Diccionario enciclopédico de la masonería*, escrit per Lorenzo Frau Abrines i publicat sota la direcció de Rossend Arús; els treballs del Segundo Certamen Socialista, o els treballs de teoria anarcocol·lectivista de Josep Llunas i Pujals.

Al segon capítol, el més extens de tots, el lector trobarà les biografies dels tipògrafs que hem pogut constatar que, en algun moment, van treballar a La Academia. Hem procurat, dins de les nostres possibilitats, prioritzar les fonts primàries sobre les secundàries, per tal d'ampliar i depurar les moltes ressenyes biogràfiques que circulen sobre aquests homes —especialment d'aquells que són més coneguts dins del món del moviment anarquista—, que sovint estan farcides d'errors que es van copiant sense gaire rigor al llarg del temps.

La immersió en el món laboral dels tipògrafs ens ha ajudat molt a contextualitzar la vida quotidiana d'aquests obrers il·lustrats i a relativitzar rebregats tòpics, com aquell que tracta aquests treballadors d'"aristocràcia del proletariat". El fet de gaudir d'una major formació que la immensa majoria del proletariat no els eximia de les corresponents deu hores de treball dempeus davant d'una caixa o de conduir una màquina d'impressió durant una llarga i penosa jornada laboral per, després, dedicar el seu temps lliure a propagar l'ideal i organitzar els treballadors, superant l'àmbit estrictament tipogràfic. Hem pogut comprovar com el procés accelerat de proletarització que van patir els treballadors del sector, com a conseqüència de la gran quantitat de canvis tècnics i científics que es van produir en aquesta època, va repercutir negativament en les seves condicions laborals i materials. Així, en 1902, els salaris dels treballadors de la impremta eren pràcticament els mateixos que trenta anys abans, amb el consegüent deteriorament de les seves condicions de vida, i com, amb el salt de la manufactura a la indústria del sector, els tipògrafs van perdre el salari diferencial que els havia separat de la resta de la massa obrera tradicionalment. Per tant, més que d'"aristocràcia del proletariat", hauríem de parlar, en tot cas, d'"avantguarda del proletariat".

Resseguint la trajectòria de les diferents societats de resistència que van crear els tipògrafs anarquistes d'aquest període, ens adonem de l'existència d'una continuïtat societària de llarga durada. D'un associacionisme permanent que manté les formes d'articulació i organització obrera per sobre dels avatars polítics i per damunt de les fluctuacions de les grans estructures sindicals. De fet, aquesta multiplicitat de societats que es dona en el sector és conseqüència de la política repressiva del govern i, sobretot, de la divisió existent entre els tipògrafs anarquistes i els marxistes, que va fer fracassar tots els intents d'unitat que s'intentaren. En totes aquestes associacions, des de la Solidaria, en temps del Sexenni Democràtic (1868-1874), fins a la Sociedad de Impresores (1890), passant per la Sociedad Tipográfica (1878), la Sociedad Solidaria de Obreros Impresores (1882) i la Sociedad de Obreros Tipográficos (1883), els homes de La Academia van ocupar un paper preponderant. Els trobem a les comissions organitzadores, redactant els diferents òrgans d'expressió, formant part de les diverses comissions que de manera descentralitzada dinamitzaven les societats, protagonitzant tots els actes que eren capaços d'organitzar, ja fossin mítings, vetllades literàries o conferències de sociologia. Quan en 1899, després dels terribles anys dels atemptats i de la repressió, es fundà la Sociedad del Arte de Imprimir, tota aquesta generació de La Academia ja havia desaparegut; a la llista de socis només hi trobem Josep Lluas, encara que ja no va ocupar cap càrrec de responsabilitat.

Més enllà de l'àmbit estrictament tipogràfic, els anarquistes de La Academia van tenir també una presència pública decisiva en la propagació de l'acratisme societari. Van ser els dirigents, els organitzadors i els principals teòrics i propagandistes de l'anarcocol·lectivisme i de l'anarquisme sense adjectius del segle XIX. Seva va ser la reorganització de la Internacional pública i legal que, en 1881, va donar lloc a la creació de la FTRE. Seva és, fonamentalment, la reflexió i revisió, que s'engegà a partir de 1886 en les seves publicacions de capçalera (*Acracia* i *El Productor*), que propiciaren la substitució de la federació anarquista per la FERC i l'OARE, i l'assumpció del nou paradigma de

l'anarquisme sense adjectius. També foren els principals impulsors de les jornades de lluita per la jornada de les vuit hores en les diades del Primer de Maig del període 1890-1892.

En el capítol de les aportacions teòriques del grup destaquem, especialment, l'aportació de Josep Lluнас al marc teòric de l'anarcocol·lectivisme. En aquest sentit, Pere Gabriel el considera, més enllà de l'estricta marc regional de l'anarquisme espanyol, "un dels pocs teòrics hispànics l'obra del qual pot ser contrastada amb la dels teòrics de l'anarquisme europeu del moment",¹² i José Álvarez Junco valorà la seva obra teòrica com la més completa i ortodoxa del col·lectivisme espanyol.¹³ També considerem de gran importància les aportacions d'Anselmo Lorenzo, Antoni Pellicer i Pere Esteve, que, partint de les idees col·lectivistes i societàries, van fer una reflexió crítica del funcionament de la FTRE.

La majoria d'aquests homes eren maçons. Està documentat que Anselmo Lorenzo, Josep Lluнас, Antoni Pellicer i Eudald Canibell ho eren; també havia de ser-ho Jaume Torrents, donada la seva gran vinculació amb del cercle lliurepensador La Luz. Aquests anarquistes maçons de La Academia van aportar el principi de revolució econòmica i social al moviment lliurepensador català, dotant-lo d'uns trets radicals molt específics, lligant el discurs d'emancipació social a la reivindicació de les llibertats individuals i a la crítica anticlerical. El millor exemple d'això el trobem a *La Tramontana* de Josep Lluнас, en la qual van participar, d'alguna manera, tots els àcrates de La Academia.

Finalment, voldríem destacar que el títol d'aquest treball és un homenatge a aquest grup de treballadors anarquistes de La Academia, forjadors de l'acratisme societari del segle XIX i precursors de l'anarcosindicalisme del segle XX. També van ser ells, i concretament Rafael Farga Pellicer, Antoni Pellicer i Anselmo Lorenzo, els qui idearen el terme *acràcia*, que va donar nom a la revista del mateix nom que

12. Pere GABRIEL: pròleg, a Manuel VICENTE IZQUIERDO: *Josep Lluнас i Pujals...*

13. José ÁLVAREZ JUNCO: *La ideología política del anarquismo español. (1868-1910)*, Madrid: Siglo XXI de España Editores, 1976.

s'imprimí a La Academia entre 1886 i 1888. Segons Eudald Canibell, fou el regent de la impremta qui es va inventar aquest neologisme, que no deixava de significar el mateix que el terme anarquia. "Acracia significa Sociedad sin gobierno", respon la redacció de la revista a les objeccions de Le Revolté al seu títol, al temps que defensen que etimològicament "Acracia tiene un sentido más lato que Anarquía" i que res més lluny de la seva intenció "querer establecer competencia de palabras, solo nos ha movido el deseo de enriquecer el vocabulario socialista con una nueva palabra".¹⁴ Una raó ben diferent donà Josep Llunas a les pàgines de *La Tramontana*, quan la recomana als anarquistes per una qüestió pràctica: "guanyarien molt adoptant-la i esborrant la paraula anarquia, que tant es presta a males interpretacions per part dels seus enemics".¹⁵ Eudald Canibell també coincideix amb aquesta teoria; segons consta en el manuscrit que envià a Max Nettlau, Farga fou l'inventor d'aquesta paraula "convencido de que para el común de las gentes Anarquía era y seguiría siendo sinónimo de desorganización y desorden a cuyo fin debía de crearse e introducirse esta voz".¹⁶ Max Nettlau creu que Farga es podria haver inspirat en un llibre de Claude Pelletier publicat a Nova York en 1873 en què aquest autor utilitzà el terme *Atercratie*.¹⁷

14. *Acracia*, juny de 1886.

15. *La Tramontana*, 8-I-1886.

16. Fons Nettlau. IISG d'Amsterdam.

17. Max NETTLAU: *La anarquía a través de los tiempos*. Barcelona: Guilda de Amigos del Libro, 1935.

La Academia, establiment tipogràfic d'Evarist Ullastres

La Restauració de la monarquia borbònica a l'Estat espanyol, a partir del 30 de desembre de 1874, havia suposat l'avortament del protagonisme que havien tingut les classes populars a la Catalunya del Sexenni Democràtic (1868-1874). Els sectors dominants espanyols havien decidit que ja era l'hora de tancar el llarg procés de revolució liberal i, per tant, de consolidar la seva hegemonia econòmica i política prescindint de les classes subalternes que qüestionaven el migrat contingut social de la Revolució. Cánovas del Castillo i els sectors que havien donat llum al règim de la Restauració s'havien fixat un doble objectiu per tal d'aconseguir l'estabilitat del sistema: la integració dels diferents sectors dominants del país i la desarticulació de les organitzacions de les classes populars. Això s'havia aconseguit mitjançant una política de repartiment del poder polític entre els sectors econòmics hegemònics i una repressió implacable de totes aquelles forces polítiques i socials no addictes a la dinastia. El resultat era la configuració d'un règim d'aparença liberal i parlamentària, però que en realitat marginava la immensa majoria de la població. La suspensió dels drets i llibertats bàsiques, la prohibició d'associacions obreres i de partits polítics antidinàstics i la persecució de la premsa crítica envers el sistema havien condemnat les forces d'oposició a un estat de total marginació.

Molt poques associacions i periòdics d'oposició van subsistir i, en general, les forces antisistema es van veure forçades a dur una difícil vida clandestina. Però, a poc a poc, amb la consolidació del Règim, es van desbloquejar algunes llibertats polítiques, encara que sempre restaren controlades i mediatitzades pels governs civils. A finals de

la dècada, poc després de l'establiment a Barcelona de la Tipografia La Academia d'Evarist Ullastres (1878), es va aprovar una restrictiva llei d'impremta (7-1-1879), i van aparèixer capçaleres importants com *El Diari Català*, *El Diluvio* o *L'Esquella de la Torratxa*, totes elles fundades al llarg de 1879. També es va poder constituir la Sociedad Tipográfica de Barcelona (ST) (15-8-1879) —associació unitària que va agrupar els tipògrafs anarquistes, reformistes i marxistes—. I, a Madrid, encara clandestinament, el 2 de maig de 1879 es fundà el Partido Socialista Obrero Español (PSOE), entorn d'un reduït nucli d'intel·lectuals i obrers tipògrafs encapçalats per Pablo Iglesias.

A partir de 1881, el Règim se sent fort i, aprofitant la positiva conjuntura econòmica, es produeix la primera alternança dinàstica de la Restauració amb el relleu del govern del Partit Conservador de Manuel Cánovas del Castillo pel Liberal de Práxedes Mateo Sagasta. Aprofitant aquest context més propici, apareixen per tot Catalunya, preferentment a Barcelona ciutat, un gran nombre d'associacions, societats, centres, escoles laiques, cercles, casinos, tertúlies i periòdics que aprofiten les esclertes que deixa el sistema per desenvolupar una autèntica cultura de la mobilització al marge de la vida política i cultural oficial. Les forces populars es reorganitzen i col·laboren en aquesta xarxa heterogènia d'entitats que s'organitzen democràticament en un Estat que no ho és. Aquests moviments, encara que no van ser mai una alternativa política possible al sistema, sí que van ser capaços de crear un estat d'opinió entre amplis sectors de la població de menyspreu al règim borbònic. Anarquistes, maçons, catalanistes, lliurepensadors, espiritistes i republicans de totes les tendències, al marge de la política i de la cultura oficial, surten a la llum en aquests primers anys de la dècada dels vuitanta. L'existència d'aquesta vida política i cultural alternativa i de resistència portarà sovint la col·laboració i, fins i tot, la confusió de les diferents forces d'oposició que, al mateix temps, es troben en una fase de configuració i definició. Es pot parlar d'una autèntica florida de noves organitzacions i publicacions. El 1880 se celebra el Primer Congrés Catalanista i l'any 1882 Valentí

Almirall funda el Centre Català. Els societaris més reformistes, encapçalats per antics internacionalistes com Josep Pàmias, Joan Nuet, Manuel Bochoms i Josep Bragulat, publiquen, l'any 1880, *El Obrero* —que serà l'òrgan d'expressió de les Tres Classes de Vapor—, i l'any següent funden l'Ateneo Obrero de Barcelona i creen el frustrat Partido Democrático Socialista Obrero. Els federals aprofiten la visita de Pi i Margall a Barcelona per a reorganitzar-se. Entre els anarquistes, com veurem més endavant, s'imposa el sector partidari de l'acció legal i la lluita sindical i, l'any 1881, neix la Federación de Trabajadores de la Región Española (FTRE). També són d'aquest any *La Tramontana* —“el periòdic vermell escrit en català” —, de Josep Lluas, i *Revista Social*, òrgan oficials de la FTRE que es publicà a Madrid sota la direcció de Juan Serrano Oteiza. L'any 1882 apareix la primera organització lliurepensadora d'aquesta època: la Liga Universal Anticlerical de Libre-pensadores, fundada per Bartomeu Gabarró. La maçoneria comença a mostrar-se molt activa en tots els sectors liberals d'oposició. Aquesta eclosió organitzativa ens demostra l'existència d'un teixit social popular intensíssim que cerca els seus espais de sociabilitat fora de la vida política i cultural oficial, al marge dels canals d'integració propis d'un autèntic estat liberal democràtic.

La premsa i, per tant, la impremta jugaran un paper importantíssim en la difícil tasca de definir la configuració de cada un dels diferents sectors d'oposició. Però on tindrà un paper veritablement cabdal serà en la seva tasca articuladora, en convertir-se en una eina fonamental per mantenir viva la xarxa organitzativa. La premsa esdevindrà el principal baluard organitzatiu de les forces d'oposició al règim. El que diuen J. B. Culla i Àngel Duarte en la seva anàlisi de la premsa republicana es pot fer extensiu a tota la premsa d'oposició de la Restauració.¹ Els periòdics eren quasi les úniques plataformes de presència pública dels sectors populars. A la vegada tribunes de propaganda, altaveus de la crítica contra el sistema i instruments de proselitisme.

1. J. B. CULLA i ÀNGEL DUARTE: *La premsa republicana*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1990.

Generalitat de Catalunya
**Oficina de Suport
a la Iniciativa Cultural**

© del text: Manuel Vicente Izquierdo, 2017

© d'aquesta edició: Pagès Editors, SL, 2017

C/ Sant Salvador, 8 - 25005 Lleida

editorial@pageseditors.cat

www.pageseditors.cat

Primera edició: octubre de 2017

ISBN: 978-84-9975-900-5

DL L 1.172-2017

Imprès a Arts Gràfiques Bobalà, SL

www.bobala.cat

← imprès a **lleida** →

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només es pot fer amb l'autorització dels seus titulars, llevat de l'excepció prevista per la llei. Adreceu-vos a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos, <www.cedro.org>) si necessiteu fotocopiar, escanejar o fer còpies digitals de fragments d'aquesta obra.